

3. Van Tilburg via Wenen naar Oslo: de *Oslo Principles* en de impact van ‘softe’ reguleringsinitiatieven in het aansprakelijkheidsrecht

Ivo Giesen¹

I. Inleiding

Jaap Spier is een ziener, in elk geval op juridisch vlak. Hij weet wat komen gaat voor het er is, in elk geval op juridisch vlak. Hij bepaalde de afgelopen drie decennia eigenhandig de via deze bundel aangeropen ‘Agenda van het Aansprakelijkheidsrecht’. Hij was het die in 1996 de gevaren van de uitdijende reikwijdte van het aansprakelijkheidsrecht en alle problemen vandien, voorzag en daarover vanuit zijn specifieke deskundigheid de noodklok luidde in het groots opgezette en uitgevoerde, meeslepende en waarschijnlijk meest geciteerde *NJV*-preadvies ooit². Hij had voordien, in 1991, ook al gezien dat proportionaliteit, inmiddels een graag geziene gast in het aansprakelijkheidsrecht, de weg vooruit zou wijzen binnen dat aansprakelijkheidsrecht.³ Hij zag tevens als eerste dat de toekomst van het recht, en dan met name ook voor het aansprakelijkheidsrecht, wel eens in Europa zou kunnen liggen. Dat was lang voordat anderen in het veld aan die stap toe waren. Hij voorzag daarbij tevens dat wachten op officiële regelgevers nutteloos zou zijn en dat het beter zou zijn om zelf met een groslijst van uitgangspunten voor een Europees aansprakelijkheidsrecht te komen. Die zijn er ook gekomen in de

¹ Ivo Giesen is hoogleraar Privaatrecht aan het Molengraaff Instituut voor Privaatrecht van de Universiteit Utrecht en programmaleider van het *Utrecht Centre for Accountability and Liability Law* (UCALL). Met dank aan Nathalie Steurrijs en Tess van der Linden voor onderzoeksassistentie en aan Rianka Rijnhout voor haar waardevolle opmerkingen bij een eerder concept.

² A.T. Bolt & J. Spier, *De uitdijende reikwijdte van de aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad, Handelingen Nederlandse Juristen-Vereniging 1996-I*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996.

³ Zie J. Spier, *Sluipende schade*, oratie Tilburg, Deventer: Kluwer 1991. Hij was tevens promotor van A.J. Akkermans, *Proportionele aansprakelijkheid bij onzeker causaal verband*, diss. Tilburg, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1997. De Hoge Raad oarmde de proportionaliteit voluit in 2006, zie HR 31 maart 2006, *NJ* 2011/250 (Nefalit/Karamus) en de nadien volgende rechtspraak, maar had dat in feite al eerder gedaan in HR 24 oktober 1997, *NJ* 1998/257 (Baijings/H.). Zie nader o.a. mijn bijdrage in I. Giesen, T.F.E. Tjong Tjin Tai, *Proportionele tendensen in het verbintenissenrecht*, preadvies VBR, Deventer: Kluwer 2008.

vorm van de *Principles of European Tort Law* (PETL, uit 2005).⁴ En toen de rest van Nederland-aansprakelijkheidsrechtland met Europa en die principles aan de slag ging, wendde Jaap al weer de steven: hij voorzag dat de komende decennia de omgang met klimaatverandering en de mogelijke rol van het recht daarin, op de voorgrond zou komen te staan. En dus – want als Jaap ergens opduikt, dan komt er ook iets van waarde – liggen er nu, na talloos vele conclusies waarin Jaap als A-G daarop al een voorschot nam, de *Oslo Principles on Global Climate Change Obligations*, tot stand gekomen op initiatief en onder leiding van Jaap Spier in 2015.⁵

In het navolgende wil ik die meest recente krachttoer van Jaap Spier iets nader voor het voetlicht brengen – voor zover ik kan overzien is er nog niet echt over geschreven in Nederland⁶ – en daarbij tevens trachten een parallel te trekken met de eerder door Spier gevormde PETL. Beide sets van beginselen zijn immers te beschouwen – en daarmee op het eerste gezicht onderling vergelijkbaar – als een vorm van ‘soft law’ of ‘soft regulation’⁷ binnen het (aansprakelijkheids)recht, ten aanzien waarvan het bij de afkondiging nog maar de vraag is of, en zo ja, welke personen, groeperingen, organisaties en staten zich daaraan gebonden zullen achten, en in welke mate dan. Daarmee rijst dus ook de vraag wat de impact van die Oslo Principles zou kunnen zijn op bijvoorbeeld de ontwikkeling van het recht in een bepaald stelsel (in casu: Nederland). Die (toegegeven) lastig te beantwoorden vraag concreetiseer ik door hierna eerst te onderzoeken in welke mate een al langer bestaande vorm van soft law in het aansprakelijkheidsrecht (i.c. de PETL) navolging in rechtspraak en wetgeving (alook de literatuur) heeft gekregen, om dan vanuit die ‘mate van navolging’ voor de PETL te reflecteren op de kansen ‘op navolging’ voor de Oslo Principles.⁸ Teneinde daar te geraken, bespreek ik hierna eerst kort de (totstandkoming van de) PETL en mijn zoektocht naar en analyse van de impact van die PETL (paragraaf 2), en vervolgens (globaal) de totstandkoming en inhoud van de Oslo Principles, en de mogelijk te verwachten impact van die Principles. Een korte conclusie (paragraaf 4) rondt deze bijdrage ter ere van Jaap Spier af.

4 Zie EGTL, *Principles of European Tort Law. Text and Commentary*, Wenen: Springer 2005, en diverse publicaties daarover, waaronder J. Spier, O.A. Haazen, ‘The European Group on Tort Law (“Tilburg Group”) and the European Principles of Tort Law’, *ZEUP* 1999, p. 469 e.v.

5 Zie Expert Group on Global Climate Obligations, *Oslo Principles on Global Climate Obligations*, Den Haag: Eleven Publishing 2015.

6 Ze worden wel genoemd in de bijdrage van S. Fikkers aan de *NJB-special* (zie *NJB* 2015/1677) over de Urgenda-zaak.

7 Ik zelf zou hier overigens niet willen spreken van zelfregulering of alternatieve regelgeving, zie nader I. Giesen, *Alternatieve regelgeving en privaatrecht*, Deventer: Kluwer 2007, p. 28-29.

8 Uiteraard is de ‘mate van navolging’ die de PETL ten deel valt, niet direct te tranponeren naar de te verwachten ‘mate van navolging’ van de (weliswaar vergelijkbare, maar niet identieke) Oslo Principles, maar dat gegeven kan m.i. wel enig inzicht bieden in hoe er in wetgeving, rechtspraak en literatuur in het algemeen met sets van Principles lijkt te worden omgegaan. En in zoverre kan dat dus ook ‘iets’ zeggen over de verwachtingen die we ten aanzien van de Oslo Principles mogen koesteren.

2. Via Tilburg naar Wenen: de PETL

2.1 De introductie en het doel van de PETL⁹

Er is sinds het begin van de jaren 90 van de vorige eeuw een aantal groepen van wetenschappers gevormd die zich voorgenomen hebben het voortouw te nemen bij de harmonisatie van het privaatrecht in Europa, inclusief het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht.¹⁰ Denk bijvoorbeeld aan de toenmalige 'Study Group on an European Civil Code' (SGECC) onder leiding van Von Bar, die getracht heeft – met matig succes – een vrijwel compleet Europees BW tot stand te brengen, en die daarbij natuurlijk ook oog had voor het onrechtmatige daadsrecht.¹¹ Hier staat echter centraal¹² het werk van de – ooit zo, en niet ten onrechte, genoemde – *Spier/Koziol*-groep. In die tijd stond deze groep ook nog wel bekend als de 'Tilburg'-groep

9 In deze paragraaf maak ik dankbaar gebruik van informatie uit en onderdelen van W.H. van Boom, I. Giesen, 'Van Nederlands naar Europees onrechtmatige daadsrecht', *NTBR* 2004/90, p. 515 e.v. Zie uitvoerig nader over de Europeanisering van het aansprakelijkheidsrecht A.L.M. Keirse, 'Europeanisering van verbintenissenrecht', in A.L.M. Keirse & P.M. Veder, *Europeanisering van vermogensrecht*, preadvies VBR, Deventer: Kluwer 2010, p. 11 e.v.

10 Er waren in die periode natuurlijk ook individuele wetenschappers die hun kijk op een Europees aansprakelijkheidsrecht publiceerden. Ik noem hier bij wijze van voorbeeld, uit het begin van de eeuw, en zonder volledig te willen zijn (zie ook al J.B.M. Vranken, 'Europees Privaatrecht. "Bridging the Gap" tussen wetenschap en praktijk', *TPR* 2000, p. 9): U. Magnus, 'Towards European Civil Liability', in M. Faure, J. Smits & H. Schneider (eds.), *Towards a European Ius Commune in Legal Education and Research*, Antwerpen: Intersentia 2002, p. 205 e.v.; N. Jansen, *Die Struktur des Haftungsrecht*, 2003; van dezelfde auteur, 'Auf dem Weg zu einem europäischen Haftungsrecht', *ZEuP* 2001, p. 30 e.v., en, 'Bürgerliche Pflichtenordnung oder flexibler Rechtsgüterschutz?', *ZEuP* 2003, p. 490 e.v. Zie ook nog S. Banakas, 'European Tort Law: is it Possible?', *ERPL* 2002, p. 363 e.v.; G. Wagner, 'Grundstrukturen des Europäischen Deliktsrechts', in R. Zimmerman (ed.), *Grundstrukturen des Europäischen Deliktsrechts*, Baden-Baden: Nomos 2003, p. 189 e.v., en diverse bijdragen in H. Koziol, J. Spier (ed.), *Liber Amicorum Pierre Widmer*, Wenen: Springer 2003.

11 Zie Chr. von Bar et al., *Principles of European Law on Non-Contractual Liability Arising out of Damage Caused to Another*, Oxford: Oxford University Press 2009. Voor een blik op de (toenmalige) inhoudelijke aspiraties van een van de Nederlandse deelgroepen, zie M.B.M. Loos, 'Naar een Europees dienstverleningsrecht', *NJB* 2000, p. 452 e.v. Nadere informatie over diverse aspecten van het Europees privaatrecht en onrechtmatige daadsrecht is ook te vinden via de *Ars Aequi Kwartaalberichten* van J.W. Rutgers. Ook de *NTBR*-kronieken van Hondius (Kroniek Algemeen) bevatten veel informatie over dit soort groepen en hun tussentijdse resultaten. Zie verder bijvoorbeeld nog A.S. Hartkamp, 'Perspectives for the development of a European Civil Law', *WPNR* 6401 (2000), p. 331 e.v.

12 Andere initiatieven zal ik verder onbesproken laten, zoals de *Ius Commune Case Book Series* (www.casebooks.eu/welcome/) en het Trento (Common Core) project (www.jus.unitn.it/dsg/common-core/home.html). Zie voor een overzicht van diverse initiatieven ook Vranken, *TPR* 2000, p. 3 e.v.; Jansen, *ZEuP* 2001, p. 33-39, en R. Zimmerman, 'Wege zu einem europäischen Haftungsrecht', in: R. Zimmerman (ed.), *Grundstrukturen des Europäischen Deliktsrechts*, Baden-Baden: Nomos 2003, p. 21-22.

omdat oprichter en drijvende kracht Jaap Spier toen nog in Tilburg werkte. Maar eigenlijk heette men altijd al gewoon de ‘European Group on Tort Law’ (EGTL).¹³ De EGTL bestaat uit academici die op eigen (wetenschappelijk) gezag en zonder binding aan een specifieke achterban of organisatie, dus ook zonder een tevoren bepaald mandaat of draagvlak, opereren. Hun resultaat ‘bindt’ dus ook niemand direct.

Die European Group on Tort Law heeft zich ten doel gesteld om Principles of European Tort Law te ontwikkelen. Dat is, als bekend, gelukt in 2005, toen de Principles met een commentaar daarop zijn verschenen.¹⁴ De ontwikkeling van die PETL gaat overigens verder, op dit moment, naar verluidt, via deelprojecten over proportionele aansprakelijkheid en staatsaansprakelijkheid. De doelstelling om Principles te ontwikkelen werd gekozen, omdat de harmonisatie binnen Europa op het terrein van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht volgens de oprichters nog onvoldoende van de grond kwam. Volgens de EGTL heeft dat waarschijnlijk hiermee te maken dat de verschillen tussen de diverse rechtsstelsels op dit terrein te groot zijn. Om dat obstakel te omzeilen, zou het wenselijk zijn om eerst de fundamentele onderdelen van elk systeem van ‘tort law’, waar dan ook, verscholen liggen, bloot te leggen, teneinde zo tot een ‘common law’ te komen. Als die Principles dan boven water zijn gehaald, kan daarna met de harmonisatie op een concreter niveau begonnen worden, bijvoorbeeld in de vorm van een Europees BW. Met de Principles beoogt men dus een ‘Diskussionsgrundlage’ voor het toekomstige werk aan een eenvormig Europees onrechtmatige daadsrecht te bieden. Daarnaast hoopt men dat de Principles ook al meteen een harmoniserende werking zullen hebben.¹⁵ Of dat zo is uitpakend, zal ik hierna bespreken.

Daarbij rijst wel meteen de vraag welke regels van welke stelsels dan alvast geharmoniseerd zouden kunnen worden. De leden van de EGTL zullen niet verwachten of ooit verwacht hebben dat de Nederlandse Hoge Raad bij de toepassing van het Nederlandse aansprakelijkheidsrecht expliciet voor een bepaalde uitleg zal kiezen omdat dat de oplossing van de EGTL is. Men ziet echter wel de mogelijkheid om de PETL te gebruiken bij de uitleg van die regels die al geharmoniseerd of geüniformeerd zijn, net zoals dat voor de Principles of European Contract Law (PECL) bedacht is.¹⁶ Deze zogenaamde ‘interpretatieve functie’ van de Principles zou dan consistentie en coherentie kunnen brengen voor die deelgebieden die al uit een proces van eenmaking voortkomen. Gezien het

13 Zie de website <http://civil.udg.es/tort/>, alsmede de websites van twee nauw aan deze groep gelieerde organisaties, het European Centre of Tort and Insurance Law (ECTIL), www.ectil.org, en het ETL (ook wel ESR: ‘Forschungsstelle für Europäisches Schadenersatzrecht’), www.etl.oeaw.ac.at/, te Wenen. Zie verder Spier/Haazen, *ZEuP* 1999, p. 469 e.v., en H. Koziol, ‘Die “Principles of European Tort Law” der “European Group of Tort Law”’, *ZEuP* 2004, p. 234 e.v.

14 Zie EGTL, *Principles of European Tort Law. Text and Commentary*, Wenen: Springer 2005.

15 Zie Koziol, *ZEuP* 2004, p. 234.

16 Zie Spier/Haazen, *ZEuP* 1999, p. 482.

zeker toen, maar ook nu nog betrekkelijk beperkte aanbod op het terrein van het aansprakelijkheidsrecht van dat soort regels, is die functie echter nog niet tot volle wasdom gekomen, en dus zal het ervoor gehouden moeten worden dat de Principles met name als een 'source of inspiration' (zullen) dienen.¹⁷ Bij de zoektocht naar die Principles werd en wordt daarom zoveel mogelijk gekozen voor een oplossing die ook geaccepteerd kan worden in de diverse rechtsstelsels. Anders gezegd: om de geschiedenis en ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht geen geweld aan te doen, wil men voortbouwen op de bestaande regelingen. Het doel is derhalve om zo groot mogelijk draagvlak te bereiken en dus niet om een zo origineel mogelijke, maar los van de Europese stelsels staande regel te ontwikkelen.¹⁸

2.2 En nu, tien jaar later... hebben de PETL navolging gevonden?

Wat is de impact tot nu toe van de PETL op de rechtsontwikkeling, *if any*? Hebben de PETL navolging gehad in rechtspraak en wetgeving in Nederland? Of ten minste in de literatuur? Dat is een notoir lastige vraag, in elk geval voor een niet empirisch geschoold jurist, maar waarschijnlijk zelfs voor een volbloed empiricus, want hoe meet je de impact van een set regels op enigszins deugdelijke wijze? Specifiek voor de jurist: hoe onderzoek je en ontdek je de mate van navolging van een set van soft law regels? In de wetenschap en het volle besef dat ik aan quasi-wetenschappelijk 'houtje-touwtje turven' ben gaan doen, heb ik (toch) proberen uit te (laten) zoeken¹⁹ hoe vaak de PETL benut/gebruikt worden, althans genoemd worden in diverse juridische bronnen. Ik neem u mee naar enkele resultaten van die zoektocht.

Ik begin dicht bij huis. Zoekend op de termen 'Principles of European Tort Law' en 'PETL' op de website www.rechtspraak.nl vinden we 35 unieke hits. Naast twee treffers die verwijzen naar conclusies van A-G Langemeijer,²⁰ blijken alle andere 33 treffers te herleiden tot conclusies van Jaap Spier zelf. Die tellen we natuurlijk niet mee, want dat zijn in wezen zelfcitaties. Ik meen dat we op die basis voorlopig moeten concluderen dat de impact van de PETL in de Nederlandse rechtspraak nog gering is, hoewel deze uitkomst natuurlijk lang niet alles zegt. Wellicht immers

17 Spier/Haazen, *ZEuP* 1999, p. 488. Daar komt nog bij dat het hier geen overeenkomstenrecht betreft waarbij de partijen elkaar al kennen en ze voordat er een geschil is, voor toepassing van Europeesprivaatrechtelijke regels zouden kunnen kiezen, zie Spier/Haazen, *ZEuP* 1999, p. 487. Zie ook nog Wagner 2003, p. 193.

18 Zie Koziol, *ZEuP* 2004, p. 235, alsmede M. Martín-Casals, 'The Impact of the Principles of European Tort Law (PETL) in Spanish Case Law', *Journal of European Tort Law*, vol. 1 issue 3 (2010), p. 326. Banakas, *ERPL* 2002, p. 363 e.v., m.n. p. 367-368, zou zich hier fel tegen verzetten. Hij wil enkel en alleen maar uitgaan van de 'latest developments'. Jansen, *ZEuP* 2001, p. 64-65, zit op dezelfde lijn omdat hij meent dat het bestaande gemeenschappelijke kader te weinig houvast biedt.

19 Met dank aan de Ucall student-assistenten Tess van der Linden en Natalie Steurrijs. Hun onderzoek werd afgesloten op 1 september 2015.

20 Zie ECLI:NL:PHR:2006:AY8286 en ECLI:NL:PHR:2011:BP1475.

zijn vele rechters zeer geïnspireerd door de PETL maar hebben ze, conform de cultuur in de Nederlandse rechtspraak, geen verwijzing naar die inspiratiebron opgenomen.

En dus spit ik nog even verder. Via de database van Rechtsorde.nl blijken er, zoekend op ‘Principles of European Tort Law’, behoorlijk veel extra hits te bestaan, namelijk 311; het betreft dan rechtspraak, literatuur, parlementaire stukken, etc. Het beeld is echter nogal vertekend, want er zitten veel dubbeltellingen in (er zijn meerdere hits voor bijvoorbeeld dezelfde conclusie A-G, of dezelfde bron wordt meermalen genoemd). Die database biedt niettemin enig inzicht in de weerklank van de PETL in Nederland in die zin dat in één oogopslag is te zien dat de *Groene Serie Onrechtmatige Daad* van Kluwer zeven verwijzingen bevat, de *Groene Serie Schadevergoeding* zes treffers oplevert, en de *Asser-serie* ook een reeks hits genereert (*Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV 2015* en *Asser/Hartkamp 3-I 2015* leveren elk bijvoorbeeld vijf treffers op). Qua tijdschriften zijn (niet opmerkelijk) het *NTBR* en *AV&S* goed voor de meeste treffers, onder andere door de ‘Kroniek Algemeen’ van Hondius in *NTBR* die regelmatig refereert aan de PETL, en door de artikelenreeks (onder redactie van Lindenbergh en Giesen) over de PETL in *AV&S* in de jaren 2007 en 2008. Qua juridische literatuur is er dus het nodige, en zijn de PETL niet onopgemerkt gebleven.

Belangrijker wellicht is dat wij via diezelfde database ook nog leren dat de PETL eenmalig een parlementair debat hebben gehaald; het betrof de discussie in de Eerste Kamer over de mogelijke invoering van affectieschade in 2006,²¹ en dus de eerste keer dat er een wetsvoorstel daarover voorlag.²² Dat de PETL hier genoemd werden, was niet vreemd want de PETL erkennen immers affectieschade als schade-soort (zie art 10:301 (1) PETL). Omdat het wetsvoorstel toendertijd uiteindelijk niet aangenomen is, kan echter bezwaarlijk van enige impact gesproken worden, maar let wel: andere (lees: politieke) overwegingen speelden bij die afwijzing een grote rol. Niettemin constateer en concludeer ik toch dat de PETL in Nederland weinig impact (in elk geval qua rechtsvormende invloed) hebben gehad, tot nu toe, hoewel over aandacht in de juridische literatuur niet direct geklaagd kan worden; ik memoreerde al de artikelenreeks in *AV&S* in 2007 en 2008 waarin ongeveer alle Principles besproken zijn door een keur aan gerenommeerde auteurs.

Speelt een dergelijke geringe impact wat verder van huis ook? Die beoordeling is zo mogelijk nog lastiger te funderen en dus beperk ik mij hier tot een enkele observatie. Opnieuw uit de databases van Rechtsorde.nl blijkt dat de PETL op het niveau van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens bekend zijn en gelezen

21 Zie *Handelingen I* 2005/06, 38, p. 1852 (d.d. 12 september 2006).

22 Over het sneuvelen van dat voorstel, zie o.a. R. Rijnhout, ‘Wetsvoorstel affectieschade verworpen door de Eerste Kamer’, *TVP* 2010/2. Inmiddels ligt er voor de tweede maal een (behoorlijk gelijkloidend) wetsvoorstel over die materie bij de Kamer, zie *Kamerstukken II*, 2014-2015, 34 257, nr. 1-4 (na een eerder consultatievoorstel over die materie in veel breder perspectief).

worden. Er zijn namelijk twee zaken waarin de PETL figureren. Helaas niet in de uitspraak van de meerderheid van de Kamer, en dus mogelijk allesbepalend en beslissend, maar wel in een 'concurring opinion' en in een 'dissenting opinion'.²³

Nog zuidelijker (b)lijkt de impact groter te zijn, zo volgt uit een artikel (uit 2010) van Martín-Casals (overigens zelf lid van de EGTL) over de situatie in Spanje, waarin uit de doeken wordt gedaan dat het Spaanse Hooggerechtshof de PETL (toen) drie maal geciteerd heeft, hetgeen op dat moment in ten minste 25 uitspraken van lagere rechters (met name overigens de hoger beroepsrechter in Barcelona) navolging had gevonden.²⁴ In Spanje is er dus wel degelijk invloed van de PETL op de rechtspraak. Martín-Casals maakt daarbij wel het voorbehoud dat rechtspraak in Spanje niet gezien wordt als rechtsbron.²⁵

Kijk ik vervolgens naar *Google Scholar* dan is het aantal hits groot te noemen (1010) en komen we vervolgens een waslijst aan juridische artikelen in allerlei journals tegen over de PETL en 'European private law' in ruimere zin, geschreven door academici uit alle windstreken, geregeld overigens door personen die banden hebben met (of lid zijn van) de EGTL.²⁶ Dat bevestigt de stelling van zo-even dat er in de literatuur ampel aandacht is geweest voor de PETL, maar dat de meer juridisch bindende impact klein is gebleven. Dat beeld volgt ook uit een zoektocht in *Westlaw UK*. De 3320 hits onder de rubriek 'Journals' bevat weer een hoop literatuurverwijzingen. Waar vervolgens dan 3023 hits gemeld worden onder de rubriek 'Cases', blijkt uit de eerste 50 hits dat er daarmee geen enkele verwijzing naar de PETL is gegeven. Daar en toen ben ik licht moedeloos opgehouden met mijn speurtocht. *Westlaw US* meldt overigens nog 71 (Principles of European Tort Law) en 14 (PETL) hits, maar toont (niet onlogisch) geen verwijzingen in rechterlijke uitspraken.

2.3 Tussenstand

Een meer definitieve conclusie na deze caleidoscopische rondgang? Academisch is er meer dan voldoende te doen (geweest) rondom de PETL, maar de

23 Het betreft de zaken EHRM 31 juli 2014, Appl.No. 14902/04 (OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos t. Rusland), en wel de dissenting opinion van rechter Buskev daarbij, en EHRM 18 december 2014, Appl.No. 27473/11 (N.A. t. Noorwegen), in de concurring opinion van rechter Dedov.

24 Martín-Casals, *Journal of European Tort Law* (2010), p. 306-327.

25 Martín-Casals, *Journal of European Tort Law* (2010), p. 307. De hoogste rechter heeft daarmee slechts een 'narrow margin of influence', hetgeen de impact van het gebruik van de PETL toch wel marginaliseert.

26 Dit artikel getuigt daar overigens ook van, nu ik al enige jaren Fellow ben van het *ECTIL*, het 'European Centre for Tort and Insurance Law' in Wenen dat nauw gelieerd is aan de European Group on Tort Law. Ik ken verder diverse leden van die groep vrij goed (collega proxima Anne Keirse is lid, net als collega Michael Faure) en ik schreef al eerder over de PETL (zie o.a. Van Boom & Giesen, *NTBR* 2004/90, p. 515 e.v. en I. Giesen, 'The reversal of the burden of proof in the Principles of European Tort Law', *Utrecht Law Review* Volume 6, Issue 1 (2010).

rechtsvormende invloed ervan, de inspiratie waar het om bindende regels gaat, lijkt erg beperkt te zijn gebleven. Dat is niet erg, en waarschijnlijk ook niet heel verrassend, zelfs niet voor de EGTL-leden of Jaap Spier. Die ‘uitslag’ bevat ook zeker geen verwijt (als dat al zou kunnen) aan de opstellers ervan, want er is geen enkele aanwijzing dat de inhoud van de PETL hierin een rol heeft gespeeld of speelt. Maar het geeft wel te denken als we vervolgens vooruitkijken naar wat de invloed en impact van de (volgens een vergelijkbaar procedé tot stand gekomen) Oslo principles zou kunnen zijn of worden.

3. ... en door naar Oslo

3.1 De Oslo Principles: totstandkoming

De Oslo Principles on Global Climate Change Obligations²⁷ (verder: OP, of Oslo Principles) lijken nog niet erg bekend, dus enige introductie is op zijn plaats.²⁸ Het betreft hier, aldus de preambule, een set van Principles ‘*that comprise the essential obligations States and enterprises have to avert the critical level of global warming*’. Principles die dus neerleggen welke (juridische) verplichtingen staten en bedrijven hebben om de effecten van klimaatverandering tot een halt te roepen.²⁹ Net als bij de PETL gaat het hier om een set regels van een groep particuliere (zeer deskundige) personen – veelal wetenschappers, maar ook rechters en advocaten – die het plan hebben opgevat en doorgevoerd om tot zodanige regels te komen.³⁰ Zij doen dat zonder enige binding aan een specifieke organisatie, zonder verdere achterban. Net als bij de PETL kan dus ook niet van zelfregulering, of van zelfbinding door en voor een specifieke organisatie of club gesproken worden. Het gaat om principles die door een groep van deskundigen zijn opgesteld. Niet meer en niet minder. Ik kom daarop nog terug in paragraaf 3.4.

3.2 De inhoud op hoofdlijnen

De grondgedachte van deze Expert Group is dat klimaatverandering de wereld zoals wij die kennen ernstig bedreigt, dat schade zich al aan het manifesteren is, en dat daarover consensus bestaat. Als één van de manieren om dit gevaar af te wenden, ziet men de inzet van juridische middelen omdat er naar huidig recht,

²⁷ Die benaming staat boven de gedrukte versie (zie Expert Group on Global Climate Obligations, *Oslo Principles on Global Climate Obligations*, Den Haag: Eleven Publishing 2015, p. 1, hierna verder te noemen: OP) die ook via het web te vinden is. Ik kwam echter (zie de kافت van het betreffende boek) ook tegen ‘Oslo Principles on Global Climate Obligations’, alsmede ‘Oslo Principles on Global Climate Change’ (zie de Franse titelpagina’s 1 en 3 in hetzelfde boek).

²⁸ De principles worden wel genoemd, zoals ik al zei, in enkele zinnen, in de bijdrage van S. Fikkers, ‘Urgenda, de zorgplicht en toekomstige generaties’, *NJB* 2015/1677, p. 2289 e.v.

²⁹ OP, p. 1.

³⁰ Zie over de werkwijze ook OP, p. 17 e.v.

gebaseerd op een 'wide range of well-established law',³¹ 'legal obligations' bestaan die voor het tegengaan van klimaatverandering relevant zijn.³² Die verplichtingen zijn echter in het algemeen nog te abstract van aard en behoeven dus concretisering, aldus de Expert Group.³³

Dit beeld zien we terug in de set van Principles, uiteraard, en zeker in het eerste, *General Principle*:³⁴

'1. Precautionary Principle: There is clear and convincing evidence that the greenhouse gas (GHG) emissions produced by human activity are causing significant changes to the climate and that these changes pose grave risks of irreversible harm to humanity, including present and future generations, to the environment, including other living species and the entire natural habitat, and to the global economy.

a. The Precautionary Principle requires that:

1) GHG emissions be reduced to the extent and at a pace necessary to protect against the threats of climate change that can still be avoided; and

2) the level of reductions of GHG emissions required to achieve this, should be based on any credible and realistic worst-case scenario accepted by a substantial number of eminent climate change experts.

b. The measures required by the Precautionary Principle should be adopted without regard to the cost, unless that cost is completely disproportionate to the reduction in emissions that will be brought about by expending it.' (mijn onderstreping, IG)

Ter nadere concretisering, dat was beloofd, wordt vervolgens na enige definitiebepalingen in Principles 2 tot en met 5, aan alle Staten en bedrijven opgedragen, in Principle 6:

'States and enterprises must take measures, based on Principle 1, to ensure that the global average surface temperature increase never exceeds pre-industrial temperature by more than 2 degrees Celsius (...).'

Bovendien moeten *'all States and enterprises (...) reduce their GHG emissions to the extent that they can achieve such reduction without relevant additional cost'*, aldus Principle 7, terwijl *'States and enterprises must refrain from starting new activities that cause excessive GHG emissions (...) without taking countervailing measures, unless the relevant activities can be shown to be indispensable in light of prevailing circumstances (...).'*, waarbij dan 'de minst ontwikkelde landen' specifiek benoemd worden als mogelijke

³¹ Over de juridische grondslagen uitvoerig de toelichting, zie OP, p. 21-47, waarbij het aansprakelijkheidsrecht als 'strongest legal basis' wordt gepresenteerd (OP, p. 38).

³² Een belangrijke voorstudie voor die 'legal obligations' (en de Oslo Principles als zodanig) is natuurlijk J. Spier, *Shaping the Law for Global Crises*, The Hague: Eleven Publishing 2012, m.n. p. 67 e.v. en p. 107 e.v.

³³ OP, p. 1. Zie ook OP, p. 14: 'So long as one cannot determine what must be done by each respective player, the law can only play a limited role.'

³⁴ Meer daarover in de toelichting: OP, p. 47 e.v.

uitzondering (Principe 8). Ook moeten zogenaamde ‘ontwikkelde’ en ‘de zich ontwikkelende landen’ reductiemaatregelen nemen die wél kosten met zich brengen, als die kosten door toekomstige besparingen of winsten terugverdiend worden, aldus Principe 9. Welke maatregelen geselecteerd worden om deze verplichtingen te halen, is voorbehouden aan de betrokken staat of onderneming (Principe 10). Geen enkel partij is echter uitgezonderd van de besproken verplichtingen, zelfs niet als de bijdrage van de betrokkene aan de totale GHG-emissies klein is (Principe 11).³⁵

Internationaal- en staatsrechtelijk minst genomen opmerkelijk, meen ik, is vervolgens dat in Principe 12 de voorgaande Principles verheven worden tot verplichtingen die voorrang krijgen boven andersluidende nationale wetten of internationale overeenkomsten. Immers:

‘12. States and enterprises must comply with the obligations set out in these Principles even if relevant national law or international agreements, whether existing or later promulgated, set lower standards and, thus, would result in less reduction of GHG emissions.’

Hoe en waarom de niet op democratische wijze tot stand gebrachte ‘expert rules’ uit de Oslo Principles voorrang zouden kunnen en moeten krijgen boven nationale wetgeving en internationale verdragen, zie ik niet direct. Zo’n bepaling lijkt dan ook betrekkelijk zinloos en wellicht zelfs contraproductief, omdat de Principles daarmee hun hand lijken te overspelen.³⁶

Wat daarvan zij, de Principles vervolgen dan met een reeks aan specifieke en inderdaad vrij concrete plichten in het bijzonder gericht op Staten (Principles 13-24),³⁷ waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen rijke en arme(re)

³⁵ Deze beide punten speelden bijvoorbeeld ook in de Urgenda-zaak, zie Rb. Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, en daarover uitvoerig de bijdragen van Schutgens, Bergkamp & Fikkers in de *NJB-special* (*NJB* 2015, afl. 33), de reactie van R. van Gestel & M. Loth op die bijdragen (‘Urgenda: roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?’, *NJB* 2015/1849, p. 2598 e.v.), alsmede de annotatie van E.R. de Jong in *NTBR* 2015/46. Zie van voor die uitspraak al T.J. Thurlings, ‘Aansprakelijkheid en klimaatverandering: de Nederlandse Staat handelt niet onrechtmatig’, *AV&S* 2014/19, p. 127 e.v., en (biased) J.M. van den Bergh & R.H.J. Cox, ‘Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?’, *AV&S* 2014/2, p. 3 e.v. De Staat der Nederlanden verweerde zich in deze procedure met de stelling – kort gezegd – dat de beleidsvrijheid van de overheid niet toe zou staan dat de rechter het huidige klimaatbeleid van de overheid als een onrechtmatige daad zou kwalificeren, en met het verweer dat de bijdrage aan klimaatverandering van Nederland verwaarloosbaar klein is. De rechtbank wees dat pleidooi in beide gevallen af. Zie over die twee verweren ook al Spier 2012, p. 163 e.v. en p. 176 e.v.

³⁶ Blijkens de toelichting (OP, p. 70-71) lijkt de bepaling bedoeld te zijn om rechters te simuleren om waar nodig vergaande stappen te nemen.

³⁷ Enkele aanvullende ‘Obligations of Enterprises’ volgen nog in Principles 27-30. Daaraan ga ik hier i.v.m. de omvang van deze bijdrage voorbij. Zij moeten bijvoorbeeld de impact van

landen en tussen landen die meer dan de toegestane hoeveelheid CO₂ uitstoten en landen die dat (net) niet doen. Een kernbepaling is mijns inziens Principle 13, dat stelt dat *'Every above-permissible-quantum country is required to reduce the GHG-emissions within its jurisdiction or control to the permissible quantum within the shortest time feasible.'*³⁸ Daarna volgen dan specifieke, minder vergaande regels voor 'minder vervuilende' (arme) landen, en de plicht voor de 'meer vervuilende' (rijke) landen om meer reductie van uitstoot te bewerkstelligen als dat nodig is om de opwarming van de aarde onder de twee graden Celsius te houden (Principle 19).

3.3 Handhaving (sanctionering)

De Oslo Principles voorzien ook in een (soort van) handhavingsmechanisme, in elk geval voor Staten onderling. Ik wijs op Principle 20:

'20. States must make their best efforts to bring about lawful and appropriate trade consequences for States that fail to comply with the obligations set out in these Principles.'

De landen die achterblijven, moeten het dus maar voelen via de portemonnee, via – kort gezegd – handelsbelemmeringen. Het is natuurlijk geen gekke gedachte om geen 'standaard' juridisch handhavingsinstrument te introduceren, maar om met economische sancties te dreigen. Maar ook dat lukt natuurlijk niet, zoals de Principles dat hier wel trachten te doen, buiten de politieke arena om.³⁹ Aangezien de grootvervuilers en de grootverdieners (de economische wereldmachten) dezelfde landen zijn (denk vooral aan de V.S. en China), zie ik niet hoe deze bepaling ooit enige navolging, laat staan enig effect, gaat krijgen. Welk Afrikaans of Europees land gaat immers zijn best doen om handelsbelemmeringen tegen China op te werpen als China niet voldoet aan haar reductieverplichtingen?

Los daarvan speelt overigens ook nog dat dit handhavingsmechanisme lijkt te veronderstellen dat de normen zoals neergelegd in de Principles daadwerkelijk bindend zijn voor staten en bedrijven. Hoe die vereiste binding bij ontbreken van een wettelijk of verdragsrechtelijk kader per nationaal stelsel gerealiseerd zou kunnen worden, wordt echter niet duidelijk. Als er geen wetgeving is, kan dat mijns inziens alleen via acceptatie van de betreffende normen door incorporatie ervan in (wettelijk vastgelegde) open normen, zoals maatschappelijke zorgvuldigheid, maatstaven van redelijkheid en billijkheid, etc., door de rechter gebeuren.⁴⁰ Dat is bij erkende vormen van zelfregulering of alternatieve regulering al ingewik-

klimaatverandering op de eigen bedrijfsvoering in kaart brengen, en tevens datgene wat zij doen om hun weerstand tegen die klimaatverandering te vergroten, en die informatie moet openbaar worden (aldus Principle 27).

38 Die tijdspanne wordt gegund omdat niet alle technologie voor schone energie zomaar 'draaiende' is, maar de toets hieraan is dan vervolgens wel een strikte, aldus OP, p. 71.

39 Vgl. OP, p. 77.

40 Zie Giesen 2007, m.n. p. 64 (over het schema 'wetgeving-rechtspraak' van Vranken).

keld genoeg.⁴¹ Ik betwijfel dus of de Principles op die wijze geaccepteerd zullen worden, omdat de Principles geen zelfregulering betreffen die door een groep of branche is opgesteld, zie hiervoor paragraaf 3.1.

Een zeker gebrek aan inbeeldingsvermogen lijkt de Principles ook parten te spelen als we kijken naar Principle 25, waarin is neergelegd dat *'states must accept the jurisdiction of independent courts or tribunals in which the State's compliance with its obligations as set forth in these Principles can be challenged and adjudicated'*. Bovendien moet de staat 'in good faith' meewerken aan dit soort procedures en tot 'full disclosure' komen van de eigen inspanningen die ondernomen zijn om aan de verplichtingen te voldoen. Het is natuurlijk goed dat een onafhankelijke instantie vaststelt dat er een schending van de Principles heeft plaatsgevonden, en ik sluit niet uit dat staten best genegen zouden kunnen zijn om de twee laatste eisen te volgen, maar bij welke rechter speelt dat dan? Over welke onafhankelijke tribunalen hebben we het in dit verband? Zijn dat bestaande nationale instanties, of gaat het om nieuw op te richten 'klimaatribunalen' (in Den Haag of elders)? En wie bepaalt dan hun onafhankelijkheid, en naar welke normen, en ten opzichte van wie?⁴² De Principles blijven het antwoord schuldig.⁴³ Bedenk daarbij ook nog dat de nationale (civiele) rechter naar internationaalrechtelijke normen meestal geen rechtsmacht heeft over (de organen van) een buitenlandse staat (immunititeit van jurisdictie),⁴⁴ en de staat van verwarring die Principle 25 oproept, wordt enorm.

Buiten de Principles als zodanig om, is in de toelichting ook nog het een en ander te vinden over de mogelijkheden van 'enforcement'. Een meer realistische kijk daarop dan die welke in Principles 20 en 25 is opgenomen, is te vinden in de 'Introduction' van die toelichting. Daarin wordt opgemerkt dat er enkele obstakels zijn voor *'enforceable legal obligations'*. Vervolgens wordt aangegeven dat de vraag of de besproken 'obligations' eventueel afgedwongen kunnen worden door middel van een sanctie, bijvoorbeeld via een 'injunction' afkomstig van een rechter, er in wezen niet toe doet, omdat de Expert Group gelooft dat de enkele formulering van een stevige basis voor de beschrijving van de verplichtingen van staten, bedrijven en andere actoren, een 'useful purpose' kan dienen.⁴⁵ Niettemin wordt direct daarna aangegeven dat als de *'decision makers (...) fail to comply with their obligations as described, they [the Principles, IG] could serve as a basis for legal enforcement by means of injunctive relief'*. Hier lijken de opstellers dus op twee gedachten te hinken. Door terug te grijpen op de mogelijkheid van 'injunctive relief', lijkt het erop alsof het enkele dienen van het als eerste genoemde 'useful purpose' dat besloten ligt

41 Al lijkt de Hoge Raad dezer dagen toeschietelijker dan voorheen, vgl. HR 18 april 2014, NJ 2015/20 (Achmea/Rijnbergen), waarover M.-C. Menting, '(R)evolutie in het privaatrecht', *NTBR* 2015/16, p. 104 e.v.

42 Zie uitvoerig daarover *Asser Procesrecht/Giesen* 1 2015/219-250.

43 Net zoals de toelichting bij die bepaling, zie OP, p. 80-81.

44 Zie *Asser Procesrecht/Giesen* 1 2015/182-183.

45 OP, p. 15.

in het formuleren als zodanig van de Oslo Principles, toch niet bevredigend genoeg is.

3.4 De te verwachten (mate van) navolging?

In welke mate kunnen en mogen we nu in de nabije toekomst navolging (in de zin van erkenning, gebruik of acceptatie) van deze Principles verwachten? In zekere zin is de roem die Oslo Principles al enigszins vooruit gesnelde, althans richting Den Haag. Want via het nu al befaamde Urgenda-oordeel van de Rechtbank Den Haag⁴⁶ wordt precies dat bereikt, in elk geval voor Nederland (en wellicht slechts voorlopig), wat die Oslo Principles beogen te bereiken, te weten dat op rechterlijk bevel klimaatmaatregelen moeten worden getroffen die de onvermijdelijke verdere opwarming van de aarde tot onder de 'plus twee graden Celsius' houden. En dat is dan gebeurd in een baanbrekend en in elk geval moedig vonnis, wat er verder ook zij van de inhoud en de houdbaarheid daarvan in hoger beroep.⁴⁷ Precies zoals de Principles eigenlijk moedige rechters over de hele wereld zoeken en aansporen om via baanbrekende uitspraken de andere, falende 'decision makers' desnoods te overrulen.⁴⁸ De rechters van de Haagse Rechtbank zouden wat dat betreft meteen als ere-leden van de Expert Group moeten worden aangesteld. Jammer is dan wel dat die rechtbank veel (juridisch) materiaal over klimaatverandering benoemen en bespreken, maar dat zij de Oslo Principles onvermeld laten. Dat zal wellicht onbekendheid zijn geweest, maar teleurstellend is het natuurlijk wel, vanuit Oslo bezien. Deze uitspraak had de Principles immers een flinke 'boost' kunnen geven als deze bepalingen mede aan deze inmiddels tot in Amerika en China bekende uitspraak ten grondslag hadden gelegen.

Los van die gemiste kans moet nog worden afgewacht wat de Principles zullen en kunnen gaan betekenen. De voortekenen zijn echter niet bepaald gunstig. Het gaat hier om zeer gevoelige en politiek beladen materie en niet om een vooral academisch project, zoals de ontwikkeling van algemeen gedragen principes van aansprakelijkheidsrecht in de PETL. Het gaat bovendien qua inhoud om materie ten aanzien waarvan niet bij voorbaat gezegd kan worden dat er breed draagvlak bestaat voor de gekozen route en oplossing. De opstellers van de Principles vertegenwoordigen daarbij bovendien alleen zichzelf en geen land, groep of zelfs maar fractie binnen een land of binnen de EU. De opstellers durven het wel aan om 'derden' (staten en bedrijven) allerhande plichten 'op te leggen', maar een

⁴⁶ Zie Rb. Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145. Ten tijde van het schrijven van deze bijdrage werd bekend dat hoger beroep zou worden ingesteld, zie *Kamerstukken II*, 2014-2015, 32 813, nr. 103 en 105. De uitkomst daarvan kon ik uiteraard niet meer meenemen.

⁴⁷ Zie (nogmaals) de *NJB-special* (*NJB* 2015/1849, afl. 33) daarover, de reactie van Van Gestel & Loth op die bijdragen (*NJB* 2015/1849, p. 2598 e.v.), en de noot van De Jong in *NTBR* 2015/46.

⁴⁸ Vgl. OP, p. 16, bovenaan, en p. 15, bovenaan, waar de staf wordt gebroken over politici, resp. 'unwilling judges, doch zie vooral OP, p. 45, waar gesteld wordt dat rechters die staten dwingen om hun emissie te reduceren als 'activists' zullen gelden, en waarna op p. 46 gesproken wordt over 'bold judgments'.

juridische basis in de zin van een bevoegdheid voor deze groep particulieren om dat te doen ontbreekt. Combineer ik die potentieel explosieve omlijsting dan nog met het voorlopige inzicht (zie paragraaf 2.3) dat de rechtsvormende invloed van de PETL erg beperkt is gebleven, terwijl de inhoud daarvan veel minder beladen is en die PETL vooralsnog veel ruimer voor het voetlicht zijn gebracht, dan word ik een 'Oslo-scepticus'. Ik concludeer dan ook dat de directe impact van de Oslo Principles straks naar alle waarschijnlijkheid slechts marginaal zal blijken te zijn.

Om enig misverstand te voorkomen: dit alles is helemaal niet zo erg of betreurenswaardig, want er is al een rechter die in de geest van de Principles heeft gehandeld, en het enkele bestaan van de normen is inderdaad, zoals de groep zelf ook stelt, al zinvol. Deze principes maken in elk geval immers duidelijk dat klimaatverandering óók een juridisch thema is, in het kader waarvan juristen zouden kunnen bijdragen aan een oplossing. Zij zijn daarvoor misschien zelfs wel onmisbaar. Verder wordt met deze set principes helder dat er oplossingen te bedenken zijn: *'Our principles explore avenues to contribute to a real change'*, zo stelt de Expert Group terecht.⁴⁹ Het project slijpt daarnaast nog in dat ons aansprakelijkheidsrecht veel kan en vermag, indien de regels uit dit vakgebied moedig worden toegepast. Dat is een waardevolle les op zich, ook omdat er tegenwoordig steeds vaker een beroep lijkt te worden gedaan op de instrumentele functie van het aansprakelijkheidsrecht, bijvoorbeeld in de vorm van 'public interest litigation'. Een goed voorbeeld hiervan is de al genoemde Urgenda-zaak.⁵⁰ En zo kan een volgende rechter, ergens in een gerechtsgebouw in China, de V.S., India of Rusland,⁵¹ met dit alles allicht zijn voordeel doen, bijvoorbeeld door daaruit het vertrouwen te putten dat andere juristen en rechters het activistische uitgangspunt ook niet schuwen of hebben geschuwd. Die rechter kan vervolgens een juridisch steentje bijdragen aan een leefbaardere wereld. Als dat ergens ter wereld, mede op grond van de Oslo Principles, ook maar eenmaal gebeurt, dan zijn die Principles wat mij betreft alle tijd en moeite waard geweest.

4. Uitleiding

Mijn conclusie waar het de toekomstige impact van de Oslo Principles betreft, kan niet heel optimistisch zijn als we de PETL als voorbeeld mogen nemen. Ook aanverwante projecten als het Europese BW van Von Bar, en de verwaterde opvolgers daarvan, laten niet direct een glorierijke toekomst zien. Maar, anders dan bij die feitelijk nogal academische projecten staat er hier, waar het om de Oslo Principles gaat, écht iets op het spel, en is er al een rechtbank bereid gevonden om

⁴⁹ OP, p. 89.

⁵⁰ Daarover o.a. L. Enneking & E. de Jong, 'Regulering van onzekere risico's via *public interest litigation*', *NJB* 2014/1136, p. 1542 e.v.

⁵¹ Ik noem deze vier landen omdat zij alle meer dan 5% van de 'global emissions' voor hun rekening nemen, aldus OP, p. 69.

op eigen initiatief soortgelijke normen als verwoord in de Oslo Principles aan een staat, in casu de Staat der Nederlanden, op te leggen. Dus wie weet...

Ik begon deze bijdrage met de stelling dat Jaap Spier een vooruitziende blik heeft, en het klimaatdossier bewijst dat eens te meer. Jaaps blik bepaalde vaak de agenda van het aansprakelijkheidsrecht in de afgelopen jaren; hij doet dat in elk geval al zolang als ik zelf met het aansprakelijkheidsrecht bezig ben. En zoals altijd met zieners, is er eerst twijfel, soms veel twijfel, over wat er te zien valt aan de horizon. 'Is dit wel de koers, de route, de weg die het recht zal (moeten) gaan?', zo vraagt men zich af. En niet iedereen zal zomaar willen volgen, ook ik niet. Maar later blijkt vooralsnog altijd Jaaps gelijk. Dat hij daarover achteraf nooit zeurt, tekent de karaktermens Jaap Spier. Wellicht is het halen van het achterliggende doel het belangrijkste in zijn Agenda van het Aansprakelijkheidsrecht.